

Boltayev A'zam Homidovich

Arxeologiya va Buxoro tarixi kafedrası dotsenti,
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
azam.boltaev.2015@mail.ru

BUXORO O'LKASINING TARIXI XORJIY TADQIQOTLARDA

Annotatsiya. Ushbu maqolada Buxoro o'lkasining tarixi bo'yicha tarixshunoslik materiallari – ingliz-amerika mualliflarning tadqiqotlari tizimlashtirilgan va umumlashtirilgan. Ingliz-amerika tadqiqotchilarining asarlari tahlil qilinib, tendensiyalarda, mavzuda, tadqiqotlar materiallaridagi o'zgarishlar, hamda ilmiy tadqiqotlarning ilmiy natijalari aniqlanib, Buxoro amirligi tarixi tarixshunosligining kelgusidagi rivoji uchun takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: Buxoro o'lkasi, elchi, diplomat, sayohat, tadqiqot, colonial yondashuv, sharqshunoslik, ingliz-amerika mualliflari, ijtimoiy-iqtisodiy hayot, madaniyat, Buxoro, Samarqand, Islom dinining markazi.

ИСТОРИЯ БУХАРСКОГО КРАЯ В ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Аннотация. В данной статье историографический материал по истории Бухарского края - исследования англоязычных авторов - систематизирован и обобщён. Проанализирована краткая характеристика трудов англо-американских исследователей, выявлены изменения в тенденциях, тематике и содержании исследований, определены результаты и предложены перспективы дальнейшего развития историографии истории Бухарского эмирата.

Ключевые слова: Бухарский эмират, посол, дипломат, путешествие, исследование, колониальный подход, востоковедение, англоязычные авторы, социально-экономическая жизнь, культура, Бухара, Самарканд, центр Исламской религии.

HISTORY OF THE BUKHARA REGION IN FOREIGN STUDIES

Abstract. This article systematizes and generalizes the historiographic material - studies of English-speaking authors on the history of the Emirate of Bukhara. A brief characteristic of the works of Anglo-American researchers is analyzed, changes in the trends, topics and content of research are revealed, the results are determined and the prospects for further development of the historiography of the Bukhara Emirate are offered.

Key words: The Bukhara emirate, ambassador, diplomat, travel, research, colonial approach, Orientalism, English-speaking authors, socio-economic life, culture, Bukhara, Samarkand, center of Islamic religion.

Ma'lumki, O'rta Osiyo xalqlari bosib o'tgan tarixiy taraqqiyot bosqichida Buxoro amirligi ham alohida o'rin egallaydi. Buxoro amirligi o'zining salkam 2 asrlik mavjudligi davrida O'rta Osiyo mintaqasida muhim strategik, harbiy-siyosiy, iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lgan, hamda davlat boshqaruvida kompakt siyosiy davlatchilik tizimini va hududiy yaxlitligini ifodalaydigan markazlashgan davlat edi. Buni Buxoro amirligining siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy tarixi amirlikning mavjudlik davrida ham, hozirgi kunda ham Sharq va G'arb olimlarining diqqat markazida bo'lib, amirlik tarixini o'rganish xorij tarixshunosligida alohida ahamiyat kasb etishi tasdiqlaydi.

Shuni takidlash joizki, O'rta Osiyo tarixini, shu jumladan, Buxoro amirligi tarixini o'rganish XVIII-XIX asrlardayoq ushbu mintaqaga tashrif buyurgan xorijlik elchilar, savdogarlar, xufyalar, sayohatchilar va hattoki o'lkaga maxsus tadqiqot masalasida tashrif buyurgan mutaxassislar [1, 67] tomonidan amalga oshirilgan. Shu bilan birga mahalliy va rus tadqiqotchilari amirlik tarixini chuqur ilmiy, arxeologik, etnografik, topografik tadqiqotlar asosida batafsil yoritishga harakat

qilgan bo'lsalarda, xorij tarixshunosligida amalga oshirilgan tadqiqotlar natijalarini o'rganish masalasini ham nazardan chetda qoldirmaslik kerak. Chunki sobiq sho'ro davrida xorij tarixshunosligi bir tomonlama yoritilib, uning natijalari, asalari, ilmiy xulosalari mavjud tuzum manfaatlaridan kelib chiqqan holda talqin qilib kelingan va undagi ba'zi aniq ilmiy xulosalar ilmiy muomalaga kiritilmagan [2; 44]. Shu nuqtai nazardan olib qaraydigan bo'lsak, xorij tarixshunosligida, asosan, inglizabon mualliflar tomonidan Buxoro amirligining ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tarixining o'rganilishi masalasiga xronologik va muammoviy asosda yondashib, tanqidiy nuqtai nazardan o'rganishimiz, inglizabon mualliflar asarlarini o'rganishimiz, ular tadqiqotining ilmiy va amaliy xulosalarini ilmiy muomalaga olib kirishimiz muhim ahamiyat kasb etadi.

O'rganilayotgan mavzu doirasidagi adabiyotlarni shartli ravishda 2 guruhga bo'lib tahlil qilamiz. Birinchi guruh adabiyotlariga bevosita Buxoro amirligida bo'lgan va amirlikning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti bilan tanishgan inglizabon mualliflarning asarlarini kiritamiz. Bu guruh adabiyotlari sirasiga A. Byorns, J.N. Kerzon, F.G. Skrayn, E.D. Ros, Henri Lansdell, A.X. Vamberi, R. Bird kabi tadqiqotchilarning asarlarini kiritish mumkin. Ikkinchi guruh adabiyotlari sifatida hozirgi kunda tadqiqot olib borayotgan va birinchi guruh tadqiqotchilarining asarlari va xotiralarini tahlil qilish asosida faoliyat olib borgan va olib borayotgan Levi Skot, Robert Berton, Alanna E. Cooper, Richard C. Foltz kabi tadqiqotchilarning asarlarini, maqola va nashrlarini misol keltirishimiz mumkin.

Mazkur obyekt doirasidagi ilmiy adabiyotlarni tavsiflash va yoritish jarayonida umumilmiy usullar kompleksidan foydalanilgan holda analiz va sintez, tavsiflash, solishtirish, umumlashtirish kabi metod va metodologik usullar qo'llanildi.

Buxoro amirligining tarixi o'zining mavjudligi davrida ham, keyingi davrlarda hamda bugungi kunda ham juda ko'p ilmiy tadqiqot institutlarida o'rganilgan. Bizdagi mavjud materiallar asosida inglizabon mualliflarning qarashlarini va ularning Buxoro amirligi tarixi bo'yicha o'rgangan sohalarini kategoriyalarga bo'lish asosli emas. Ammo shunday bo'lsada, biz ushbu obyektini shartli ravishda bir necha guruhlarga bo'lib tavsiflashni lozim topdik.

Birinchi guruh sifatida Buxoro amirligining siyosiy tarixini o'rganish masalalarini keltirish o'rinli deb bilamiz. Chunki, A.G. Dankov ta'kidlab o'tganidek: "ushbu mintaqada ingliz olimlari, siyosatchilari, diplomatlarining diqqatini tortgan eng birinchi asosiy masala bu O'rta Osiyoda rus-ingliz munosabatlari, Buxoro-Rossiya aloqalari, ulardagi ziddiyatlar, amirlik hududidagi siyosiy vaziyat, mamlakat ichidagi siyosiy-ma'muriy boshqaruv hamda amirlarning hokimiyati va ularning xalq bilan munosabatlari masalalari edi" [3; 88].

Ushbu o'rinda shuni ta'kidlab o'tish kerakki, XIX asr davomida va XX asrning dastlabki 10 yilligida ushbu masalada ikki xil qarash shakllangan. Birinchidan, bir qancha inglizabon mualliflarda kolonial qarash, ya'ni mustamlakachilik nuqtai nazardan Buxoro amirligi siyosiy hayotiga baho berish shakllangan. Bunda britaniyalik siyosiy arbob, uzoq yillar Angliyaning Hindistondagi Vitse-qiroli, general-gubernatori vazifalarida faoliyat yuritgan Jorj Nataniyel Kerzonning [4; 345] amirlikdagi siyosiy hokimiyat va boshqaruv haqida yozi qoldirgan ma'lumotlarini eslatib o'tish lozim. J.N. Kerzon 1888-1889-yillar davomida Rossiyaga va O'rta Osiyoga safar qilgan va Amudaryoni tadqiq etish faoliyatini olib borgan. To'plangan materiallari asosida ilmiy maqolalar va safar hisobotlarini "Manchester Courier" gazetasida va bir qancha jurnallarda chop qilib borgan [5; 48]. Uning fikrlarida mustamlakachilik nuqtai nazaridan yondashuvlar yaqqol ko'zga tashlanadi. Masalan, J.N. Kerzonning ba'zi ma'lumotlari tanqidiy o'rganilishni talab etadi, uning ta'kidlashicha, "Buxoro amirligi qoloq va sivilizatsiyadan ortda qolgan hudud bo'lib, uni Britaniya imperiyasi tasarrufiga kiritish zarur. Buxoro amiri esa despotik xarakterdagi hukmdor bo'lib, o'z mamlakatida yakka hokimlik qiladi hamda musulmon bo'lmagan aholiga nisbatan jabr-zulm va kamsitishlarni amalga oshiradi". Uning Angliya siyosiy arbobi ekanligi bois uning qarashlarida Britaniya mustamlakachiligi targ'ibotini yaqqol ko'rish bu tabiiy bir hol. Zero, biz zaminimizdagi mavjud bo'lgan davlatning siyosiy elitasiga nisbatan bunday fikrlarni to'liq haqiqatga yaqin deya olmaymiz. Ammo shunday bo'lsada, J.N. Kerzonning asarida [6; 346] Buxoro amirligining siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotiga oid juda ko'p muhim ma'lumotlarni ko'rish mumkin.

Ikkinchidan, xorijiy tadqiqotchilarda sharqshunoslik nuqtai nazardan yondashib Buxoro amirligining tarixini yoritish qarashlari ustunlik qilgan. XIX – XX asr boshlaridagi mualliflarni Buxoro amirligi o'zining o'ziga xos spetsifikasi va sirli tarixi bilan o'ziga tortgan, hamda ko'p sonli inglizabon mualliflar, tadqiqotchilar, elchilar, diplomatlar Buxoro amirligini siyosiy munosabatlar, voqealar qaynagan nuqta va O'rta Osiyoning yuragi deb bilishgan. Bundan tashqari, ular o'z asarlarida amirlarni ilmi va madaniyatli jamiyatni boshqaruvchi ma'rifatli va donishmand hukmdor sifatida ta'riflashgan. Chunonchi, F.G. Skrayn, E.D. Ros, Levi Skotlarning tadqiqotlari aynan sharqshunoslik nuqtai nazaridan amalga oshirilgan hisoblanadi. F.G. Skrayn (1851-1924) Britaniya armiyasi ofitseri sifatida uzoq yillar Hind armiyasida xizmat qilgan, Sankt-Peterburgda Britaniya elchisi sifatida xizmat qilgan davrida O'rta Osiyoga, shu bilan birga Buxoro, Samarqand va boshqa shaharlarga bir necha marotaba safarlar uyushtirgan. U o'zining ushbu mintaqadagi sayohati va uning natijalari to'g'risida "The Heart of Asia: A History of Russian Turkestan and the Central Asian Khanates from the Earliest Times" [7; 128] (Osiyo yuragi, Rossiya Turkistoni va O'rta Osiyo xonliklarining tarixi eng dastlabki davrlardan) deb nomlangan asar yozgan. U ushbu asarni britaniyalik vatandoshi tilshunos, sharqshunos, Eron va O'rta Osiyo tarixi, madaniyati bo'yicha mutaxassis, olim E.D. Ros (1871-1940) bilan birga yozadi. E.D. Ros O'rta Osiyodagi eroniy tilli aholi va uning madaniyatiga qiziqar edi va shuning uchun ham u mintaqaga tashrif buyuradi. U o'zining "The Emirs of Bukhara and their Times" [8; 138] (Buxoro amirlari va ularning hukmronlik davri) nomli asarini yozib qoldiradi. Skrayn va Roslar asarlarida asosiy e'tiborni Buxoro amirligining siyosiy hayotiga, uning ma'muriy-hududiy bo'linishiga, amirlarning siyosiy hokimiyatiga qaratadilar.

Ushbu guruhga shuningdek, Buxoro amirligining tarixini o'rganishda ulkan hissa qo'shgan, hozirgi kunda ham O'rta Osiyo tarixi bo'yicha tadqiqotlarni olib borayotgan professor Levi Skot tadqiqotini ham kiritish mumkin. Levi Skot o'zining "The Bukharan Crisis: A Connected History of 18th Century Central Asia" (Buxoro inqirozi: O'rta Osiyoning XVIII asr tarixi bilan bog'liq) nomli asarida amirlikning markaziy hokimiyati, amirlarning hokimiyatga kelishi, ularning ichki va tashqi siyosati masalalari, amirlarning qo'shni dalatlar hukmdorlari bilan munosabatlari, mamlakat hududidagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat masalalariga to'xtalib, o'lkaga tashrif buyurgan sayyohlar va elchilar asarlarini tahlil qilgan [9; 98-112].

Keyingi o'rinda bevosita Buxoro amirligining iqtisodiy va savdo faoliyati tarixini o'rganish turadi. Buxoro amirligining iqtisodiy sohasini tarixiy davrga, hududiy taqsimotga, iqtisodiy sohalarga va ijtimoiy munosabatlarga qarab bir necha tarmoqlarga ajratish mumkin. Bunda bir qancha olimlar tomonidan amirlikning iqtisodiy holati, uning xo'jalik tarmoqlari, ya'ni qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik va savdo, davlat iqtisodiyoti, ishchilar masalasi tadqiq qilinib mufassal ma'lumotlar berib borilgan. Shular qatoriga Aleksandr Byorns, Henri Lansdell, Richard N. Frye kabi tadqiqotchilarni kiritish mumkin.

Jumladan, 1832-yilda Hindiston oliy hukumati buyrug'iga asosan ingliz sayyohi, tadqiqotchisi, leytenant Aleksandr Byorns Buxoroga keladi. U fors va hindi tillarini puxta o'zlashtirgan diplomat va yuqori harbiy lavozimlarda xizmat qilgan harbiy mutaxassis bo'lgan. U o'zining "Travels into Bokhara; being Account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia ..." [10; 56] (Buxoroga sayohat; Hindistondan Qobulga, Tartariyaga va Persiyaga sayohat haqida hikoyalar) asarida Buxoro amirligining registoni va saroylari, mintaqa tavsifi, shaharlari hayoti, ularning iqtisodiy ahvoli, Buxoro bozorlari, ulardagi savdo-sotiq, tovarlar, Buxoro amirligining daromadlari, umumiy mamlakatning tashqi siyosati va iqtisodiy munosabatlari kabi masalalarni yoritadi. Aleksandr Byorns shaxsan Buxoro amirligida bo'lib, amirlik hayotini o'z ko'zi bilan ko'rganligi sababli muhim ma'lumotlarni yozib qoldirgan, hamda biz uning asarini nafaqat iqtisodiy muammolarni balki siyosiy masalalarni yorituvchi manba sifatida e'tirof etishimiz mumkin.

Bundan tashqari, Buxoro amirligining iqtisodiy hayoti bilan bog'liq masalalar to'g'risidagi muhim tarixiy ma'lumotlarni Britaniya qirolligi Geografiya jamiyati a'zosi bo'lgan, 1882-yilda Markaziy Osiyoga safar uyushtirgan va safar natijalari asosida ikki jildli asar [11; 102] yozgan Henri Lansdell tadqiqotlarida uchratishimiz mumkin. Muallif asarda Turkiston, O'rta Osiyo xonliklari qatorida Buxoro amirligining ham shaharlari, shahrlarning tuzilishi, ijtimoiy-iqtisodiy infratuzilmasi to'g'risida muhim ma'lumotlarni keltiradi.

Buxoro amirligining iqtisodiy tarixini o'rganar ekanmiz amerikalik tadqiqotchi, Eron va O'rta Osiyoni o'rganish bo'yicha mutaxassis bo'lgan Richard N. Frayning (1920-2014) tadqiqotiga to'xtalib o'tishimiz joiz deb bilamiz. Amirlik iqtisodiy hayoti haqidagi ma'lumotlarni tahlil qilar ekan Richard N. Fray o'z xulosalari asosida "The Bukharans: A Dynastic, Diplomatic and Commercial History, 1550-1702" [12; 123-124] (Buxoroliklar: Sulola, Diplomatiya va Savdo tarixi) nomli asar yozib, Buxoro amirligining iqtisodiy tarixi, qo'shi davlatlar bilan savdo aloqalari, uning mintaqadagi savdo sanoat markazi ekanligi, qishloq xo'jaligi rivoji, amirlikda ishlab chiqarilgan tovarlar, asosan ipak va paxta, Buxoro amirligining iqtisodiy siyosat va uning mintaqaga ta'siri to'g'risida mufassal tavsif beradi.

Buxoro amirligining tarixini o'rganishda keyingi darajada turgan muhim masalalardan biri bu amirlikning ijtimoiy hayoti va madaniyati masalalari hisoblanadi. Buxoro amirligining ijtimoiy va madaniy hayoti amirlikning mavjud bo'lgan davridayoq juda ko'p inglizabon tadqiqotchilar diqqat markazida bo'lib, osha davrlarda ham, so'nggi yillarda ham ular amirlik ijtimoiy tuzumini, aholisini, amirlikning madaniyatini o'rganishda sezilarli yutuqlarga erishdilar. Ba'zi ingliz tilli mualliflar amirlikning siyosiy tuzumi, iqtisodiy tuzilishi, davlat hokimiyati, undagi amirning roli, boshqaruv elitasi, va uning byurokratik faoliyati masalalariga e'tiborni qaratish asnosida uning ijtimoiy tuzumi va hayotini yoritib berishga hamda ishchilar hayoti, soliqlar va ularning mahalliy aholi hayotidagi o'rnini tushuntirib berishga uringan bo'lsalar, ba'zi tadqiqotchilar asosiy e'tiborni amirlikning madaniy va intellektual hayotiga qaratib amirlik jamiyatidagi ijtimoiy va madaniy hayotda Islom dinining rolini, diniy institutlar, madrasa va msjidlarning ahamiyatini yoritib berishga harakat qilganlar. Boshqa guruh olimlari esa Buxoro amirligi haytidagi ba'zi madaniy aspektlar bo'lmish she'riyat, musiqa, adabiyot, milliy an'analarni tahlil qilishgan. Buxoro amirligining ijtimoiy va madaniy jarayonlarini o'rganib o'z xulosalarini bergan olimlardan biri bo'lmish ko'p mamlakatlarda yashab ularning ijtimoiy hayoti, madaniyati bilan tanishgan, juda ko'p G'arb va Sharq tillarida so'zlasha olgan, sharqshunos, sayyoh, mojar olimi, 1863-yilda amirlikka tashrif buyurgan Xerman Vamberi edi. Herman Vamberi mintaqaga tashrif buyurib amirlik hududida yashovchi o'zbek, turkman, tojik, qozoq urug'lari, ularning ijtimoiy-madaniy hayoti, yurish-turishi, o'ziga xos xususiyatlari, urf-odatlarini to'g'risida batafsil ma'lumotlar to'plab, o'zining "Travels in Central Asia" [13; 245] (O'rta Osiyoga sayohat) deb nomlangan kitobini yozgan.

Buxoro amirligining ijtimoiy hayotini o'rganishda bir qancha inglizabon tarixchi olimlar ijtimoiy hayotni bir nechta guruhlarga ya'ni ijtimoiy sinflar, jamiyatda ayollar va erkaklarning roli masalalari, etnik va identifikatsiya masalalari, oila va xonadonlar, urug'lar masallari, ta'lim va madaniyat masalalariga ajratib o'rgandi.

Chunonchi, 1903-yilda Buxoroga tashrif buyurgan amerikalik tadqiqotchi, arxeolog Roberd Bird Buxoro amirligining ijtimoiy va iqtisodiy hayoti masalalari, o'z sayohati davomida guvoh bo'lgan aholining urf-odat va an'analari, yurish turishi, dehqonchilik tartibi, hunarmandchilik va savdo sotig'i, bundan tashqari Buxoro va Samarqand shaharlari tuzilishi, ularning ijtimoiy hayoti, tarixiy obidalari, masjid va madrasalar, turar joylar to'g'risida qimmatli ma'lumotlarni yozib qoldirgan [14; 122].

Shu bilan birga Buxoro amirligida ijtimoiy-madaniy jarayonlarni tadqiq qilgan britaniyalik diplomat, sharqshunos tadqiqotchi Richard Frensis Bertoni (1821-1890) tilga olish lozim. R.F. Berton 1860-1861-yillarda O'rta Osiyoga, Eronga, Afg'onistonga va Hindstonga tashrif buyurgan, shu bilan birga 1860-yilning yozida Samarqandda ham bo'lgan R.F. Berton Buxoro amirligining ko'p shahrlarini, tarixiy obidalarini, islom arxitekturasini, masjid va madrasalarni, xonaqoh, maqbara va hammomlarni tasvirlaydi. Ayniqsa, uning o'z "Two Thousand Miles in Persia, Turkestan, and Central Asia" [15; 356] (Persiya, Turkiston va O'rta Osiyo bo'ylab ikki ming mil) nomli asarida keltirgan Buxoro amirligi aholisining hayoti, mashg'ulotlari, dehqonchilik va hunarmandchilik an'analari, chorvachilik, mahalliy bozor, Buxoroning Xitoy, Rossiya, Eron va Hindiston bilan tashqi savdo aloqalari haqidagi qimmatli ma'lumotlari muhim ahamiyatga ega.

Shunday qilib, o'rganilayotgan mavzu, ya'ni Buxoro amirligining tarixi bo'yicha inglizabon mualliflarining tarixiy, ilmiy asarlari va ularning amirlik siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayoti to'g'risidagi ilmiy qarashlari turli xil va ko'p tomonlama hisoblanadi. Ba'zi olimlar tomonidan asosiy e'tibor Buxoro amirligiga Markaziy Osiyo madaniyatiga, ijtimoiy-

- 30 iqtisodiy va siyosiy hayoti rivojiga katta hissa qo'shgan yuqori darajadagi madaniy va intellektual markaz, hamda mintaqadagi Islom dinining asosiy markazi sifatidagi funksiyalariga qaratilgan bo'lsa, boshqa mualliflar asarlarida Buxoro amirligining mintaqadagi tashqi munosabatlarda va qo'shni davlatlar bilan aloqalarda asosiy siyosiy subyekt rolini bajarganligi to'g'risidagi faktlarga e'tibor qaratilganligiga guvoh bo'lishimiz mumkin. Ko'p sonli ingliz-amerika tadqiqotchilarining asarlarini o'rganish jarayonida shunga guvoh bo'ldiki, mualliflarning katta qismi Buxoro amirligining yuqori darajadagi madaniyati, arxitektura yodgorliklari, ilm va ma'rifati, hamda mintaqadagi asosiy faktor sifatidagi roli bo'lganligini ta'kidlashgan. Umumiy qilib aytadigan bo'lsak, inglizabon mualliflar tomonidan Buxoro amirligi tarixini, uning Markaziy Osiyoda muhim davlat sifatidagi murakkab va ko'p tomonlama xarakterini ifodalashda muhim rol o'ynagan boy adabiyotlar kompleksini yarata oldilar. O'rganilayotgan mavzu dolzarb bo'lib, bundan keyin ham muhim va maxsus tadqiqotlarni amalga oshirishni talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Explorations in Turkestan: With an Account of the Basin of Eastern Persia and Sistan. Expedition of 1903 Under the Direction of Raphael Pumpelly. 1905. US / Washington D.C. Vol.I.
2. Масалиева О.М. XX аср инглиз-америка тарихшунослигида Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари тарихи. Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. –Т.: 1999. –Б.44.
3. Данков А.Г. Британская историография второй половины XIX в. об англо-русских противоречиях в Центральной Азии // Вести. Томского государственного университета. Томск. -2007. №300-1.
4. George Nathaniel Curzon. Russia in Central Asia in 1899, and the Anglo-Russian Question // London, Longmans, Green, and Company.1899.
5. Xolov V.Y. O'zbekiston Milliy Kutubxonasi nodir nashrlar fondi adabiyotlarining mamlakatimiz tarixini o'rganishdagi ahamiyati. //Kutubxona.uz ilmiy-uslubiy jurnali. №1 (45) 2020.-B.48.
6. George Nathaniel Curzon. Russia in Central Asia in 1899, and the Anglo-Russian Question // London, Longmans, Green, and Company.1899.
7. Francis Henry Skrine, Edward Denison Ross. The Heart of Asia: A History of Russian Turkestan and the Central Asian Khanates from the Earliest Times. London. 1899.
8. "The Emirs of Bukhara and their Times" by Edward Denison Ross
9. Scott Levi. The Bukharan Crisis: A Connected History of 18th Century Central Asia. University of Pittsburgh press. Pittsburgh, 2020.
10. Alex Burnes. Travels into Bokhara; being Account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia ... . Vol I-III. London: John Murray, Albemarle Street, 1834.
11. Lansdell Henry. Russian Central Asia including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv // Sampson Low, Marston, Searle, And Rivington, 1885. 1-jild: 688 bet; 2-jild: 732 bet.
12. Richard Nelson Frye. The Bukharans: A Dynastic, Diplomatic and Commercial History, 1550-1702. Cambridge, The Harvard University Press, Massachusetts, USA. 1963.
13. Arminius Vambery. Travels in Central Asia, being the Account of a Journey from Turkoman desert on the Eastern shore of the Caspian to Khiva, Bokhara and Samarcand. London. John Murray, Albemarle Street. 1864.
14. Robert Bird. Two Thousand Miles in Persia, Turkestan, and Central Asia. Harper & Brothers publishers. New York. 1891.
15. Robert Francis Burton. Two Thousand Miles in Persia, Turkestan, and Central Asia. "Travels from Persia to India Through Herat, Bala, Bela, Turkestan, and the Caspian Sea". London, England. Tinsley Brothers. 1872.